

*Анатолій Малівський,
Василь Шубін*

В. І. ВЕРНАДСЬКИЙ ПРО ЗНАЧУЩІСТЬ КАНТА ЯК ПРИРОДОЗНАВЦЯ

Філософія І. Канта стає відомою в Україні у XIX ст., що сприяє переосмисленню проблем антропології в українській філософії (О. Новицький, П. Юркевич та ін.). Але природознавчі студії, що мали далекосяжні ідеї,¹ привертають увагу до себе лише на початку XX ст. Пояснити це можна тим, що українська філософія в цілому має антропологічно-екзистенціальний характер, через що в ній акцентується передусім людина, котра творить себе у світі, створюючи, отже, і природознавство.

Подібно мислив також І. Кант, який уникнув абсолютизації наукового знання та поставив на перше місце людську особистість. “Сферу філософії, - писав він, - складають наступні питання: Що я можу знати? Що я можу робити? На що я можу сподіватись? Що таке людина? На перше питання відповідає метафізика, на друге - мораль, на третє - релігія та на четверте - антропологія. Але по суті все це можливо було б звести до антропології, бо ж перші три питання зводяться до четвертого” [2, с. 332]. Отже, Кант усвідомив необхідність включення людського фактору в систему знань, а даний підхід, втілений ним у працях “критичного періоду”, означав справжню революцію у мисленні.

Значущість праць Канта для природознавства належно оцінив, власне, В. Вернадський - перший президент АН України. Зокрема, вчення останнього про ноосферу і пов'язана з цим наукова революція XX ст. полягають у новому розумінні ролі та місця людини у світі, усвідомлення необхідності “синтезу неорганічної природи, життя та людини” [3, с. 286]. Для обґрунтування своїх ідей Вернадський не міг обійти увагою спадщину Канта, аналізу якої присвятив спеціальну роботу “Кант та природознавство”. Ще до початку роботи над своїми основними працями Вернадський писав: “Справа майбутнього розвитку науки - підійти до таких задач і таких наукових питань, які примушують філософську думку шукати нових шляхів, як їх шукав та знайшов Кант” [4, с. 214]. Пророчі слова! Створивши фундаментальні праці по геохімії та біохімії, він вийшов на рубежі світоглядних пошуків, які привели його до філософії космізму та до обґрунтування вчення про ноосферу.

Свою діяльність І. Кант почав як природознавець, а пізніше в “критичний” період він поєднав аналіз науки з соціально-культурною проблематикою, доповнивши її антропологією, завдяки чому додалося ототожнення науки з природознавством і окреслювався перспективний шлях створення єдиної науки про Людину.

Спорідненими є і гуманістичні шукання В. І. Вернадського. Переорієнтувавшись з чисто природознавчих проблем на світоглядні, він приходив до парадоксального висновку: "... біохімія повинна глибинно поєднуватись з науками не тільки про життя, але і про людину, з науками гуманітарними" [5, с. 91].

Хода сучасної науково-технічної революції як ніколи гостро поставила проблему співвідношення знання та цінностей. У цій ситуації надзвичайно злободенними стали ідеї Канта та Вернадського про підпорядкованість науки моральним цілям. Але справа не тільки в наявності спільних мотивів в їх духовній еволюції, а також і в тому великому внеску в розвиток науки і філософії, який був здійснений обома мислителями. На жаль, довгий час у нас мала місце недооцінка творчої спадщини як Канта, так і Вернадського. Поворотним пунктом в переосмисленні їх ролі у духовному розвитку людства стало святкування 250-річчя з дня народження І. Канта в 1974 році та 125-річчя з дня народження В. І. Вернадського в 1988 році.

В основу роботи Вернадського "Кант та природознавство" було покладено доповідь, прочитану В. І. Вернадським 28 грудня 1904 року на засіданні Московського психологічного товариства, присвячену пам'яті Канта. Безсумнівно, він звертався до спадщини Канта до і після 1904 року. Особистість Канта, його філософські та природничонаукові праці привернули до себе увагу Вернадського в кінці XIX століття, про що переконливо свідчать його щоденники [6]. Роздуми вченого з приводу філософії Канта відображені також і в його записках 1901-1911 років. Вони знаходяться у справах В. І. Вернадського, які зберігаються в колишньому Архіві АН СРСР і позначені як "Думки". Головна увага в них зосереджена на проблемі суб'єкта і об'єкта як центральній гносеологічній проблемі кантіанства. "Кант - пише Вернадський, - прийняв за вихідне - відмінність суб'єкта від оточуючого... Він протиставляє в тій чи іншій формі "я" - "світу". Звідси неминучий дуалізм в будь-якій формі" [4, с. 333]. Дуалізм суб'єкта та об'єкта, на думку Вернадського, найяскравіше проявився в тлумаченні Кантом природи простору та часу. Вернадський наголошує, що в цих уявленнях відчувається недостатня наукова обробка, та вважає за доцільне доповнити кантівський підхід аналізом даних природознавства, психології та історії філософії.

Створенню праці "Кант та природознавство" передувала напружена робота в бібліотеках Європи та Росії. В. І. Вернадський володів усіма європейськими мовами, працював у найбільших книгозбірнях Європи і тому не дивно, що й праці Канта пропрацював в оригіналі. Він посилається на кілька десятків робіт про Канта німецькою, французькою, англійською та іншими мовами і лише всього на дві книги, опубліковані російською (Паульсен Ф. И. Кант. Его жизнь и учение. СПб., 1899; Иберверг Ф., Гейнце М. История новой философии. СПб., 1898, т. 1).

Читаючи Вернадського, не можна не відчувати поваги до його енциклопедизму, наукової сумлінності, глибини аналізу та оригінальності ідей. У нашій філософській та історико-науковій літературі дана граця не була, наскільки нам відомо, предметом спеціального дослідження, хоча й зверталася увага на її глибину та майстерність аналізу [7, с. 68].

Головну увагу в творі "Кант та природознавство" В. І. Вернадський звертає на прояснення ролі Канта як природознавця в історії науки. Він зауважує, що в житті філософа був період, коли він сам себе називав

природознавцем. Вчений ставить під сумнів доцільність буквального сприйняття усталеного у літературі поділу життя Канта на докритичний та критичний періоди, котрі увійшли у вжиток з легкої руки деяких істориків філософії і самого Канта. Він також акцентує на безсумнівній значущості природничонаукових занять німецького мислителя. Розквіту його самостійної філософської системи передувала більш ніж 20-річна наукова діяльність, у якій на першому плані були різноманітні питання природознавства. Сумнів, висловлений Вернадським, в наш час постає як правомірний та все більше знаходить своє підтвердження. З одного боку, Кант ніколи не припиняв наукових занять, а з іншого - напружені філософські роздуми та глибокі гуманістичні шукання були властиві ще “докритичному” Канту. Протягом багатьох років він самостійно працював над проблемами астрономії, фізичної географії (лекції з яких мали грандіозний успіх), фізики, математики, геології, антропології, біохімії. У цьому зв'язку заслуговують на увагу три зауваження Вернадського про Канта як вченого.

Перше: “Своїми науковими роботами він мав істотний вплив на розвиток природознавства. Сучасники обійшли мовчанням його праці, і вони стали нам відомі лише після того, як філософська думка Канта охопила своїм могутнім впливом весь духовний уклад людства в XIX столітті. На розвиток географії, природознавства та математики Кант мав вплив - тривалий час після смерті - своїм філософським аналізом. Достатньо навести деякі приклади. Під впливом Йогана Мюллера в 1830-х роках в фізіології органів чуття на всьому характері наукової роботи спостерігається прояв ідей Канта у вченні про так звані специфічні енергії органів чуття, під його ж впливом, безсумнівно, знаходились праці XIX століття про основи геометрії” [4, с. 213]. Отже, позитивний вплив на природознавство Кант мав своїми філософськими творами. Чи означає це, що безплідною виявилась більш ніж 20-річна діяльність вченого?

Вернадський так не вважав, і в цьому суть його другого висновку. Історія наукової думки ніколи не може дати нам завершену, незмінну картину, тому доводиться повертатись до старих сюжетів. “І незважаючи на гігантську літературу, присвячену Канту, протягом сторіччя будь-який дослідник побачить в його науковій діяльності нове та інше в залежності від стану науки в його власний час” [4, с. 192]. Керуючись даною ідеєю, Вернадський написав цілий ряд робіт з історії науки. Користуючись німецькими виданнями творів Канта, він проштудював його природничонаукові праці і, крім того, проробив значну кількість праць приблизно за півстоліття, в яких міститься огляд природничонаукових праць Канта та дається оцінка значимості його як вченого.

Але головне не це. Як вже зазначалось, наукові пошуки Канта не стали надбанням його сучасників, але вони були надбанням самого Канта. Вернадський робить несподіваний висновок: **без природонаукових занять, до того ж багатолітніх та інтенсивних, не було б “критичної філософії”**, бо вони міняли зміст філософії. “Якщо на ґрунті цього основного положення, - розмірковує він, - вдвлятись в історичний хід думки, то можна помітити, що всі нові наукові відкриття та наукові узагальнення - рано чи пізно знаходять своє відображення та переробку в філософській думці; і у випадку, коли вони знаходяться за межами існуючих філософських систем, сприяють створенню нових... В цьому плані наукова діяльність до певної міри передує філософській роботі, і після значних філософських узагальнень, які розширюють межі досягнутого, чи таких, що руйнують усталені наукові та філософсько осмислені

положення, можна чекати проявів філософського генію, нових творінь філософської думки, нових течій філософії” [4, с. 192]. Ці слова однаково стосуються як Канта, так і самого Вернадського.

Третій висновок Вернадського пов’язаний з оцінкою наукових відкриттів Канта. Він зауважує, що в області наукової роботи на Канта найістотніший вплив мали ідеї Ньютона і Бюффона, які наклали істотний відбиток на всю його науково-філософську творчість. Так само як французькі енциклопедисти, Кант прагне знайти пояснення всіх явищ природи за допомогою природних причин. Тому, наголошує Вернадський, наукова діяльність засновника “критичної філософії”, відбувалась в крузі тих же наукових ідей, що й у Гельвеція, Гольбаха, Кондільяка. “Творці нових систем філософії в науковій області належали до одного табору передових вчених свого часу” [4, с. 196]. Цими загальними ідеями були теорія тяжіння Ньютона та принципи еволюції Бюффона, до того ж Кант не просто сприйняв їх, а й синтезував. Вернадський пише: “Оригінальність його наукової роботи полягає в тому, що він застосував одночасно як узагальнення Ньютона, так і поняття часу до різноманітних конкретних явищ природи в галузі неорганічних наук - в астрономії, геології, фізичній географії. Він часто багато в чому помилявся, але завдяки глибині та силі свого розуму він не раз досягав - в великому і малому - узагальнень, відкриттів та точок зору, які до нього не приходили в голову його сучасникам, багато з яких виявились пророчими і отримали своє підтвердження значно пізніше або в наш час. Далеко не все знайдене ним було новим і для його часу. Багато що, як ми тепер знаємо, було зроблено іншими раніше нього, але Кант досяг своїх результатів самостійно, і труди його попередників (мається на увазі перш за все Бошкович - (А. М., В. Ш.), як і робота самого Канта, не були оцінені сучасниками” [4, с. 206].

У чому ж Вернадський вбачає оригінальність природничонаукових ідей Канта? В обґрунтуванні впливу морських припливів і відпливів на швидкість обертання Землі навколо своєї осі, у спробі пов’язати вулканічні процеси, в тому числі і на Місяці, з всесвітнім тяжінням. Варто зауважити, що Вернадський знайомився з роботою “Про вулкани на Місяці” по вибраних працях Канта лейпцизького видання 1839 року, тоді як переклад цього трактату російською мовою з коментарями Л. О. Каліннікова вийшов лише в 1886 році [8, с. 130-139]. Однак найбільш загально визнаною заслугою Канта в галузі природознавства Вернадський вважав його космогонічну гіпотезу. На його думку, до Канта жодна з космогонічних теорій не була логічно узгоджена з теорією всесвітнього тяжіння, отже, всі вони суперечили даним небесної механіки, включаючи космогонії Бюффона і Сведенборга.

Постає питання, а наскільки справедливими є ці оцінки з точки зору сучасності? Взагалі-то вони підтвердились. У монографії Л. О. Каліннікова аргументовано доведено, що становлення та дозрівання еволюціоністичної концепції значною мірою пов’язане з іменем Канта [9]. Л. А. Сулова в своїй книзі **вперше** після Вернадського розглянула філософію природи Канта як основу його філософської системи [10, с. 67-82]. Однак доречно зробити зауваження: Вернадський, очевидно, недооцінював вплив Лейбніца на Канта як природознавця. Принаймні, тема Лейбніц-Кант у його опублікованих роботах не розгорнута. Але специфіка кантівської натурфілософії в тому й полягає, як це ґрунтовно доводить П. П. Гайденко, що він намагається примирити наукові програми Нового часу, тобто програми Лейбніца і Ньютона [1, гл. VII].

Чому ж природонаукові відкриття Канта, будучи самостійними та оригінальними, залишились для сучасників “річчю у собі”? Причину цього Вернадський вбачає частково в тому, що Кант працював поза центрами наукового життя того часу. Не менш важливою причиною він вважає особливості його виховання та стиль наукової роботи. “Будучи за змістом та за науковим складом думки передовим вченим свого часу, Кант за звичками та за характером наукової роботи належав минулому. Форма його наукових трудів має різкий відбиток чогось стародавнього, провінціального порівняно з сучасними йому творами енциклопедистів, наприклад, Дідро або Даламбера, таких вчених, як Ейлер, Бюффон... Ці останні відкинули разом з картезіанством і вчену літературу XVII ст...” [4, с. 197-198]. Кант все ще живе в старій літературі минулого століття і хоча, як висловлюється Вернадський, на ґрунті “старосвітської начитаності” Кант уважно слідкував за новими течіями, але мимоволі відставав і це відставання від швидкого росту природознавства збереглося до кінця життя. Саме цим можна пояснити його прихильність до флогістонної теорії Стала, байдужість до електромагнітних явищ, недооцінку хімії як науки. “Чужий за духом вченим старовірам, а за формою- вченим новаторам, Кант був самотній серед передових вчених свого часу. Цим, може, й пояснюється те, що його наукові труди привернули до себе так мало уваги та не мали послідовників, якщо не брати до уваги впливу, який Кант мав на багатьох, наприклад на Гердера, своїми лекціями з фізичної географії. Він не міг, між іншим, мати учнів у галузі природознавства й через форму своєї наукової роботи” [4, с. 192]. Остання фраза цитати вимагає пояснення. Кант був натуралістом-спостерігачем XVIII ст., до того ж схильним до книжної праці та замкнутого способу життя, і це не могло сприяти розвитку в нього інтересу до безпосереднього експерименту, тому для натураліста початку ХХ століття його наукова робота здається далекою від форм наукової діяльності. Таким є висновок Вернадського, з яким важко не погодитись.

Інша справа - філософська система Канта. Вона, як неодноразово підкреслює Вернадський, і в своїх основах не могла застаріти та ввійти в різке протиріччя з наукою. “Думка та життя Канта протягом сторіччя піддавались глибокому, часто гарячому та пристрасному вивченню, викликаючи появу не лише великої кількості статей та творів, але й навіть вченого, спеціально присвяченого їм журналу, було створено особливу науку - кантологію, яка складає важливу галузь філософської думки. Вивчення і осмислення головних робіт та ходу ідей Канта здавна служать прекрасною школою для молодого філософа. Тому навряд чи можна знайти в думках та житті Канта який-небудь закуток, який би залишився вільним від роботи попередніх дослідників. Але в той же час Кант у своєму розумовому житті постійно торкався таких вічних питань людської думки, стосовно яких ніколи не може бути сказано останнє слово” [4, с. 190]. Такою є та оцінка, яку дав великий вітчизняний мислитель німецькому генію.

Кант мріяв та вірив у настання царства “людських цілей”, Вернадський створив вчення про ноосферу; труди обох мислителів пронизані гуманістичними пошуками, пристрасним бажанням підкорити науку і філософію досягненню людського щастя та розумно організованого суспільного життя. У цьому подвижницькому служінні Істині та Добру обидва мислителі різко повставали проти усіх непродуктивних форм духовного життя, які перешкоджали розвитку людства. Кант відкидає шляхи, котрі ведуть як до плоского емпіризму, так і до “марень”, тобто заперечення фактів та природних причин, як це трапилось з Сведенборгом. Наївному оптимізму механічного матеріалізму

він протиставляє здорові сумніви. В свою чергу Вернадський аргументовано критикує догматизацію нашої філософської думки, акцентує увагу на існуванні різкої суперечності між офіційною філософією та науковою думкою, і попереджає про гігантську небезпеку некомпетентного втручання в свободу наукових та філософських пошуків. Публікація купюр, вилучених у виданнях 1977 та 1988 років з його книг “Роздуми натураліста” та “Філософські думки натураліста”, красномовно це засвідчує [II, с. 66-79].

Вернадський прекрасно знав роботи Канта і літературу про нього. Кантівська спадщина була одним із джерел енциклопедизму вченого. Це була та школа думки, яку він успішно пройшов та яку заповідав філософам. Але і в наш час з поля зору українських філософів ніяк не повинен випадати і сам Вернадський, особливо його історико-наукові та історико-філософські праці, тим більше, що останні видання спадщини В. І. Вернадського полегшують реалізацію цього завдання [12]. Його праця “Кант та природознавство” є яскравою сторінкою кантознавства та історії науки, повчальним прикладом компетентного аналізу природничонаукової спадщини Канта. Тому не зайве привернути до неї увагу науково-філософської спільноти [13].

Джерела та література:

- 1 Гайденок П. П. Эволюция понятия науки. - М., 1987.
- 2 Кант И. Трактаты и письма. - М., 1980.
- 3 Моисеев Н. Н. Алгоритмы развития. - М., 1987.
- 4 Вернадский В. И. Кант и естествознание // Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки. - М. 1981.
- 5 Вернадский В. И. Размышление натуралиста, Книга 2, Научная мысль как планетарное явление. М. - 1977.
- 6 Страницы автобиографии В. И. Вернадского. - М.. 1981.
- 7 Арсеньев А. С., Гулыга А. В. Ранние работы Канта // Кант И. Соч. в 6-ти т., т. 2. - М., 1964.
- 8 Кантовский сборник, вып. 11. - Калининград, 1986.
- 9 Калининков Л. А. Проблема философии истории в системе Канта. - ЛГУ, 1978.
- 10 Суслова Л. А. Философия И. Канта. - М., 1988.
- 11 Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление / Неопубликованные фрагменты // Вопросы истории естествознания и техники. - 1988, № 1.
- 12 Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. - М., 1988.
- 13 Див. також:
Шубин В. И., Смотрицкий Е. Ю. Вернадский и Кант в поисках гуманистической концепции науки. // В. И. Вернадский и отечественная наука. - Киев, 1988,;
Шубин В. И., Смотрицкий Е. Ю. Гуманистическая концепция технического прогресса в трудах В. И. Вернадского // Философские проблемы современного естествознания, вып. 71. - Киев, 1989.
Шубин В. И. Кант как естествоиспытатель в оценке В. И. Вернадского // Вестник Днепропетровского Университета. Серия философия и социология. - 1986, № 2.
Барякин В. М. Идея ноосферы. - Київ, 1991.

